

Forró Enikő

A büntetőjog természetjogi megalapozhatósága

Jelen dolgozat premisszája, hogy a természetjog a maga kritikai-normatív jellegénél fogva alkalmas annak a jogfejlődési folyamatnak a magyarázatára, amely a büntetőjogot mint civilizatórikus társadalmi technikát¹ életre hívta és egyben legitimizálja is. A vázolt problematika eszmetörténeti okadatolását jelen kontextusban nem kívánom megtenni, hanem megkísérelném egy filozófiai (tehát értelemszerűen spekulatív) joglogikai magyarázat felállítását.

A dolgozat keretei nem engedik meg a büntetőjog jogpozitivistá determinációjának mélyebbre ható ismertetését (az ugyanis szétfeszítené a premisszájának megtett kijelentés kereteit). Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az a fajta vizsgálódás ne hordozna releváns konzekvenciákat, de annak elvégzése egy külön fejezetet igényelne.

Eredeti témámra visszatérve, kiindulási pontom a következő: a természetjog *sui generis* egyfajta „etikai jog”, értve ez alatt azt a fajta erős erkölcsi színezetet, mely a teljes természetjogi konstrukciót áthatja. Sőt, a klasszikus természetjogi álláspont magát a jogszabályt az erkölcsi szabály pusztá konkretizálásának tekinti. Bár a természetjog nem egyenlő a normatív erkölccsel, és fordítva, az erkölcs sem természetjog, de nyilvánvaló a köztük fennálló szinergikus kapcsolat. A büntetőjog pedig az a specifikus jogágazat, amely a leginkább kötődik az erkölchöz. A kongruencia szabálya alapján ily módon a természetjog és a büntetőjog szorosan kötődnek egymáshoz is. Hangsúlyozandó: az erkölcs, a természetjog, illetve a büntetőjog nem egymás alternatívái, de bizonyos alapvető dolgokban nagyfokú hasonlóság áll fenn közöttük. Mielőtt ennek a hasonlóságnak a kifejtésére térnék, szükséges megjegyezmem, hogy a természetjog fogalmát jelen kontextusban mint preskriptív normák összességét értem, azaz a „Sein”-ből kiindulva a „Sollen” parancsaként. Visszatérve az alapvető hasonlóságra: mindegyik döntő mértékben előíró (parancsoló), illetve tiltó normák összességéből áll,²

¹ A premissza kettős prekonceptiót hordoz magában: a) kapcsolatot tételez a büntetőjog és a természetjog között; b) a büntetőjogot egy bizonyos civilizációs szinthez köti, illetve mint civilizáló eszköz tekinti. Ennek kifejtését lásd később.

² Bibó ezt az összevetést az etika és a büntetőjog mentén teszi meg. Nem tér ki külön a

különbözőségük a rendelkezésükre álló intézményi apparátusban mutatkozik meg, pontosabban egyedül a büntetőjognak van meg az a pozitív, materiálisan faktikus társadalmi procedúragépezete, mely a jogérvényesítést hatékonyan lehetővé teszi.

E hármas összefüggés részletezése előtt elengedhetetlen néhány alapvető fogalom tömör meghatározása a szemantikai tisztaság érdekében. Először is fontos röviden ismertetni a természetjogi elmélet főbb jellegzetességeit; a kérdés triviálisan: Mi a természetjog?³ Mit értünk normatív erkölcsön? (A jelzős szerkezet lehet, hogy teljesen fölösleges, hiszen minden erkölcsi kijelentés ítélet- és ezzel együtt cselekvésvfüggő.) A normatív erkölcs minden esetben aktusfüggő: előír vagy tilt bizonyos cselekedeteket, ez a predispozíció pedig logikusan feltételezi a közösséget. Azt, hogy mi a szankció, viszonylag egyszerűbb meghatározni, hiszen mai modern társadalmunkban rendelkezésünkre áll ennek tökéletesen kifejecesedett, tárgyiasult formája: a büntetőjog,⁴ amelynek legfontosabb jogi elve a *iustitia connectiva*, azaz hogy a tettekhez következmény kapcsolódik. De ez az elv a normatív erkölcsnek is alapszabálya.

A folytatásban tehát ennek a három kérdésnek a megválaszolását és a közöttük felállítható kapcsolódási pontok bejelölését kísérelném meg kissé tömörített formában, ugyanakkor megpróbálok legalább részben eleget tenni annak a kihívásnak, hogy tisztázzam: a bűn és a büntetés (mint következmény) miért olyan kardinális kérdés az egész emberiség eddigi egzisztenciájában.

Az alaphipotézis némileg paradigmaváltásnak is tekinthető, hiszen a legtöbb természetjogi elmélet (de ugyanígy a politikai filozófiák is) kiindulási pontja az emberi természetről alkotott elképzelések ismertetése és megindoklása. Ebben az értelemben a természetjogi gondolkodásban a legáltalánosabban elfogadott nézet az, hogy az ember racionális lény, s mint ilyenek, birtokában van a jó és a rossz, a helyes és a helytelen tudásának eszköze. Ezt nevezik egyesek természetes erkölcsi érzéknek vagy érzetnek. Az erkölcsi és a törvényi szabályok megalkotásában és elfogadásában, majd pedig követésében ez a képesség játszik elsődleges szerepet. Ennek magyarázata, hogy honnan van az embernek ez a kvalitása, különböző

természetjog és a büntetőjog kapcsolatára, de utal rá. Lásd Bibó István: Etika és büntetőjog. In. *Bibó István összegyűjtött munkái* II. Bern, 1982.

³ A válaszkísérletek semmiképpen sem a teljesség igényével lépnek fel, ezért joggal illetetők a részrehajlás vádjával, de ebben a vizsgálatban azokat a definíciókat alkalmazom, amelyek a premisszában meg tett kijelentés szempontjából relevánsak.

⁴ A félreértések elkerülése végett szeretném nyomatékosan hangsúlyozni, hogy a büntetőjog fogalmát nem a jogelméleti ortodoxia értelmében használom, hanem abban a tág értelemben, amely jelenti a jogos szankciók alkalmazását jogsérelem estén, de semmiképpen nem óhajtom elvégezni ennek a kérdésnek a procedurális vizsgálatát a kriminológia jogi eszköztárával.

deontológiai alapokon állhat, mint például az Isten általi teremtettség, mely felruházta az embert ezzel a képességgel, de ugyanúgy sokfélék a naturalista, racionalista megközelítések vagy ezek elegyített formái. Nos tehát, a jelen dolgozat alaphipotézise, amelyre a már említett premissza épül, a következő: az emberi létezés mint létállapot egy szorongásos és félelemmel teli egzisztencia. Az embernek létezése ősideje óta folyamatos harcot kell folytatnia a megmaradásáért és a fennmaradásért.⁵ Azaz egy ellenséges, félelemmel és kifürkészhetetlen titkokkal teli univerzumban kell kialakítania egzisztenciális terét, mégpedig oly módon, hogy ez egyfajta komfortérzetet is biztosítson a számára. Akár azt is mondhatnánk, hogy általános létszorongása közepette az ember minden eszközt megragad, ami, bárha illuzórikusan is, de némi biztonsággal, sőt, bizonyossággal kecsegteti. Ebből az alapállásból jutunk el ahhoz az antropológiai tényállításhoz, amely a kezdeti közösségi megnyilvánulásokat, a vallási és egyéb rituálékat alapvetően a félelem és a szorongás leküzdésének közösségi technikáiként értelmezi. Tehát: az ember elsődlegesen fél, szorong, és ilyen értelemben teljesen irreleváns, hogy mennyire cselekszik saját ésszerű belátása szerint, hisz szorongásos félelme már eleve determinálja mozgásterét. Bár szinte közhelyszerű ez a gondolat, mégsem kerülhető meg, mert tökéletes sémát ad annak elgondolásához, hogy hogyan alakultak ki a történelmi folyamat során a különböző társadalmi szokások, az erkölcsi szabályok és maguk a törvények is. Ez a felsorolás természetesen nem egyfajta sorrendiséget takar, de mindenképpen kifejezi a folyamat komplexitását, arról nem is beszélve, hogy ezek a fogalmak: „szokás”, „erkölcs”, „szabály”, „törvények” csupán elméletileg különálló fogalmak, a valóságban egyik sem képzelhető el vegytiszta formában. Akár azt is mondhatnánk, hogy ezek a fogalmak architektonikus, egymásra épülő viszonyban állnak egymással, és nézőpont vagy vizsgálati perspektíva kérdése, hogy hogyan illesztjük össze őket.

Az ember tehát a rítusok, a vallás, a szokások, az erkölcsi szabályok, a törvények segítségével próbálta meg otthonosabban és kiismerhetőbben berendezni magának ezt a világot, amelybe belevettetett, másképp fogalmazva: az ember, az emberi közösségek a szabályrendszerek (és ebbe minden szabálytípus beleértendő, akár szokás, akár rítus, akár vallási-, erkölcsi- vagy törvénysszabály) megalkotásával domesztikálták, háziasították a maguk életterét. Szinte nincs olyan civilizáció, amely védelmet keresve ne fordult volna valamilyen emberfeletti transzcendens erőhöz (szellemek, mítikus lények, istenek). Ez nyilván olyan szabályrendszert eredményezett, amelynek középpontjában az emberek közössége állt, de az Ismeretlennel (leggyakrabban Isten/ek ez a szubsztancia) való hierarchikus viszonyulásban.

⁵ Nem kívánok külön figyelmet szentelni az emberi természet explikálásának, inkább – előítéletesen akár – elfogadom, hogy az ember olyan, amilyen.

Tehát a Transzcendencia, Isten a materiális egzisztencia fölé helyeződik, az ember pedig gyengeségének és végességének tudatában elfogadja ezt a jogviszonyt (vagy talán helyesebb erőviszonyt mondani), amelyben ő az alárendelt, és amelyben köteles a Felsőbb Akaratnak engedelmeskedni. Az ember és az Isten(-ek) kapcsolata egyfajta szerződés, ezt támasztja alá a legtöbb antropológiai, illetve vallástörténeti forrás.⁶ A jelen kontextusban a szerződés nem egyenrangú felek közötti paktumot, egyezséget jelent, hanem sokkal inkább mint egyfajta viszonyosságot kell értelmezni. Ezt a szerződést pedig az ember megszegte, azaz nem az isteni elvárásnak megfelelően cselekedett, ilyen értelemben mondja Assmann, hogy a szerződésszegés a bűn genealógiája,⁷ és ez a mozzanat indítja el a sorscsapások sorozatát az emberek életében. Ahogyan Paul Tillich fogalmaz: „A bűn nem múlandó történeti jelenség, hanem az emberi lét elidegeníthetetlen lényegéhez tartozik.”

Mert a szerződésszegés bűn, azaz jogsérelem, a jogsérelem pedig jogorvoslatért kiált. Ennek ad kifejezést az a természetjogi elv, amelyet Szent Ágoston fogalmazott meg: *pacta sunt servanda* (a szerződéseket be kell tartani), s amelynek szoros tartozéka egy másik természetjogi elv: add meg mindenkinek, ami jár. Lényegében, igaz, kissé sarkítva, de erre a két elvre vezethető vissza a legtöbb jogsérelem, lett légyenek ezek erkölcsi avagy tételes jogi vétetésűek. E két természetjogi elv (szabály) egyértelműen normatív jellegű, azaz előírja a helyes cselekvés paradigmáját, és arra nézve is preskripcióval él, ha nem követik a szabályokat, azaz legitimálja a szankciót (jogos büntetés). Ez lenne az a szemantikai tartalom, amit a jelen kontextusban a természetjog fogalma takar. A kérdésre, hogy mi a természetjog, jelen környezetben a következőképpen fogalmazható meg a válasz: a tételes, írott jognál magasabb rendű, a társadalom egészét átható és minden ember által feltétel nélkül elfogadott és vallott, általánosan érvényes morális szabályok foglalata. E dolgot tárgya szempontjából ezért tekinthető a természetjogi doktrína kvintesszenciájának a már említett két ágostoni alapelv, azaz: „A szerződéseket be kell tartani”, valamint „Add meg mindenkinek, ami jár”. Másképp fogalmazva: „Ne vedd el azt, ami nem a tiéd, sem anyagiakban, sem érzelmiekben, sem pedig szellemekben.” A legitim szankció kérdésének megfogalmazása hihetetlenül nagy előrelépésnek számít az emberiség humanizálódási folyamatában, hiszen ezen keresztül megy végbe az erőszakos, félelmetes idegen világnak az átalakítása erkölcsi univerzummá. „A büntetés

⁶ Lásd Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*. Atlantisz, Budapest, 1998.

⁷ Például a zsidó nép Istennel kötött szerződésének megszegése, mely maga után vonja Isten jogos haragját. Tulajdonképpen az Ószövetséget ebbe az egy mondatba tömöríthetnénk. Egyébként az egyik igen jelentős esztörténeti forrás, a Biblia két könyvének a megnevezése mint Ó- és Újszövetség szintén a szerződés mint „viszonyosság” értelmét sugallja az ember és Isten közötti kapcsolat interpretálására.

lényeges intézménye a társadalomnak, mely a primitív korszakok megtorló jellegéből kiemelkedve, fokozatosan magasabb rendű védekező büntetéssé alakul.”⁸ Azaz a kezdeti, primitív társadalmak életében a büntetés a megtorlás eszközének számított, ami nagyon sokszor a bosszú és az önbíráskodás formáját öltötte, és csak később alakult át prevenció eszközévé, mint a társadalom védekező mechanizmusa. Megkockáztatva a kritikák sorozatát, önkényes szemantikái „erőszakot” teszek a büntetőjog fogalmán azáltal, hogy magát a szót kettéválasztom, és így értelmezem: jog, illetve büntetés, interpretálva: jog a büntetésre, legitim szankció, ami ebben az értelemben maga a természeti jog *non plus ultrá*ja. Ugyanakkor a jogos büntetés a legtöbb esetben találkozik az erkölcsi ítélet együttérzésével, hiszen, ahogyan azt a jogelmélet, de maga az etika is állítja, az igazságosság fogalma kapcsolja össze a jog és a morál szféráit, mert a cselekedetben (amely mind a jog, mint pedig az erkölcs elengedhetetlen feltétele és megnyilatkozási módja) az igazságosság elve fűzi a következményt a tethez. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az igazság és az igazságosság kérdésében ez az egymásra rímelés lenne az egyetlen és kizárólagos szempont, de annyi mindenestre bizonyos, hogy ennek a viszonynak mindenképp üzenetértéke van, jelesül úgy, hogy tájékoztatást ad egy adott társadalomban, közösségben uralkodó morális, illetve törvényi helyzetről. Ezt az állítást támasztja alá Bibónak az a gondolata, hogy az etika kontroll-, ellenőr-szerepet gyakorol a büntetőjog felett, abban az értelemben, hogy a büntetőjog funkciója elsődlegesen az, hogy levezesse egy közösség tagjainak az erkölcsi felháborodását valamilyen jogsérelem esetén.⁹ Ahogyan a szerző mondja, ez a felháborodás igazolást és levezetést keres: igazolását az erkölcsi ítélet adja meg, levezetését primitív fokon a magánbosszú, fejlettebb társadalomban a büntetőjog. A büntetőjog mint feszültség-levezető eszköz akkor tudja betölteni ezt a társadalmat konzolidáló szerepét, ha az erkölccsel való összeütközésének potencialitása viszonylag kicsi. Az etika és a büntetőjog ellentétes irányultságát komoly társadalmi válsághelyzetekre lehet visszavezetni, melyek mentén a társadalom szövete nagy mértékben megbomolhat. Ilyen szituációk lehetnek azok, amelyekben a büntetőjog olyan cselekmények ellen lép működésbe, amelyeket az erkölcsi érzés helyesléssel kísér (például történelmileg a közelmúlt kommunista diktatúráinak „jogszolgáltatása”, amely kimerült a rendszer ellenségeinek üldözésében és exterminálásában). Ez esetben a büntetőjog autoritása nem egyéb, mint jogi köntösbe bújtatott hatalmi önkény. A társadalmi egyensúly megbomlását jelzi az is, ha a büntetőjog közömbös marad olyankor, amikor az erkölcsi értékítélet a közösség felháborodását igazolja (relevánsak ilyen értelemben mai társadalmunk korrupciós esetei, a politikában intézményesült

⁸ Bibó István: i. m. 518.

⁹ Uo.

következmény nélküli hazugság vagy akár a különböző társadalmi kisebbségeket érő jogsérelmek stb.). Ebben az esetben nemcsak a büntetőjog felvizeződéséről van szó, hanem vélhetően egy meglehetősen nagy fokú társadalmi bizonytalanságról is, mely következményeiben a közösség morális ítélőképességét is elgyengíti, azaz erkölcsi válságot okoz társadalmi szinten. Ilyen esetekben értékelődik fel az elméleti vizsgálódásban a természetjog mint az a tükör, amelyet a társadalom elé lehet tartani, és benne meg lehet látni azokat az elhajlásokat, amelyek kiigazításra szorulnak.¹⁰

Ahogy Fézer Tamás állítja: a totalitárius államok formálisan legális köntösbe bújtatott embertelen világa megmutatta annak szükségességét, hogy a jogszabályok keletkezése köré olyan burok, védőháló kerüljön, amelyet a világ valamennyi államában konszenzussal elfogadott erkölcsi, morális magatartási szabályok, az emberi együttélés legalapvetőbb követelményeit magában foglaló elvek alkotnak. A természetjog lényegét nem feltétlenül spirituális és metafizikus rémképek vagy az istenhittel szorosan egybeforrt ismeretlen által rendelt parancsok formájában kereshetjük, hanem az emberiség természetéből következő, valamennyi ember viselkedésében születésétől fogva benne rejlő morális gátlások (félelmek és szorongások) és vele született jó és rossz érzékek sokaságával magyarázhatjuk.¹¹ Hiszen akár a közelmúlt, akár a jelen politikai és társadalmi történéseit vesszük górcső alá, eklatáns példáit találjuk annak, hogy amennyiben az állam által alkotott jogszabályok ellenkeznek a társadalom széles köre által elfogadott, belső erkölcsi normákkal, úgy a jogalkotó azzal a helyzettel találja magát szemben, hogy formálisan érvényes szabályát a társadalom tagjai nem fogadják el, az kiüresedett joggá válik. A büntetőjog esetében pedig, ahogyan már utaltam rá, amennyiben ez az ellentétes irányultság radikálisan polarizált, az erkölcsi ítélet (mely a jogsérelem következtében az erkölcsi felháborodás alakját ölti) és a büntetőjogi szankció lényegében kizárja egymást, s ez a kompromisszumhiány akár társadalmi határhelyzeteket élezhet ki, amelyek vagy manifeszt erőszakba, vagy a látens „moral insanity”-be (erkölcsi őrület, tévelygés) torkollnak. Ezeknek a diszkrepanciáknak, jogi hiányosságoknak és tévedéseknek a kiküszöbölését hivatott kiküszöbölni a természetjog mint erkölcsi jog (mely a helyes és igazságos jog státuszát vindikálja magának), mintegy etalonul, mércéül szolgálva a tételes jognak, közelebbről pedig a büntetőjognak. Ezt az összevetést az erkölcsi ítéletek szűrőrendszere végzi el, amely lényegében a szankció legitimizálására éleződik ki, a *iustitia connectiva* szellemében: a tettekhez mindig következmények társulnak.

¹⁰ Jelen társadalmi-politikai helyzetünk igencsak megérett erre a „plasztikai beavatkozásra”. Így hát érdemes leporolni az avított tünő természetjogi elméleteket.

¹¹ <http://jesz.ajk.elte.hu/fezer19.html>